

A TISZATÁJ DIÁKMELLÉKLETE

1997. JANUÁR

40. SZÁM

HÁSZ-FEHÉR KATALIN

L10-48

A vígjáték és a regény párbeszéde

MIKSZÁTH: A NOSZTY FIÚ ESETE TÓTH MARIVAL

„Azelőtt csak két fogalom volt a nagyképűsége: a pávakakas és a spanyol nagykövet. A többi teremtmény a maga módja szerint, a maga természetességében élte le a világát. Az emberiség kétfajta gőgöt ismert: a XIV. Lajosét és a Diogenészét. A többi ember vagy rossz volt, vagy jó volt, vagy okos volt, vagy nem volt okos, de nem bujkált mindenféle szerepkörökben. Átlát-szók voltak. Azért még nem is kellett a Röntgen-sugarakat kitalálni.” Így ír Mikszáth Kálmán egyik cikkében (Nem kell mindent tudni), 1904-ben, *A Noszty fiú esete Tóth Marival* című regényét két évvel megelőzően.

A „tisza embernek”, az „átlátzó embernek”, a mesterséges és megtévesztő szerep hiányának a képzete a szabadságharc utáni időszakban egyre inkább a század első évtizedeihez, a hol reformkornak, hol biedermeiernek nevezett időszakhoz kapcsolódott. A század második felét megélt emberek emlékirataiban, emlékbeszédeiben, önéletírásaiban szinte kivétel nélkül nosztalgiával felidézett aranykorként szerepel ez az időszak, szemben a jelen kiismerhetetlen, bonyolult, szövevényes világával, melyben a legtisztább ideálok mögött is szerepek gyaníthatók, és lelepleződnek, még mielőtt a tragédiáig eljuthatnának.

Mikszáth korábbi regényeiben is szívesen alkalmazza az alakoskodás, a szerepcsere, a szereplők külsejének és jellemének ellentmondásosságában rejlő bonyodalmakat, írói eszközként, humorforrásként, idillteremtési lehetőségként. A mesemondás egyik

MIKSZÁTH KÁLMÁN
(1847–1910)

„Csodálatos, hogy az emberi-ség... milyen fiatal és meny-nyire tele van naivsággal. Főleg a színpadi művek kö-zönségénél tapasztalható. – Ott ül a nézőtérben s látja a da-rab legelején, milyen rosszul áll az egymást szerető fiatalok dolga... Pedig csak a színlapra kell vetni egy tekintetet, s ha az áll ott, hogy »vígjáték«, még az angol bank sem olyan biztos, mint a házasság az utolsó jelenetben...”

legizgalmasabb és legősbibb formulájára, melyet Odüsszeusz álruhás hazatéréséből már jól ismerünk, a legváltozatosabb módon építi rá korábbi kisregényeinek és egy sor novellájának cselekményét. *A gavallérokban* (1897) a Sáros vármegyei nemesek Csapiczky Endre esküvőjén például kibérelt fogatokkal, kölcsönvett ékszerekkel, alkalmilag beöltöztetett lakájokkal, tízezrekre szóló álváltókkal, egymás közti hallgatólagos megegyezés alapján játsszák el sajátos álarcosjátékukat, hogy hogyan viselkednének, ha valóban gazdagok lennének. Ez az itt még ártatlan és ártalmatlan tragikomikus szürrealista játék azonban már a következő évek műveitől kezdve egyre veszélyesebb és komorabb, emberéletekbe kerülő szeszélylé, végül hidegvérű stratégiává változik.

A szelistryei asszonyokban (1901) Mátyás király, miközben udvari bolondját, Mujkót ülteti várpalotai legénytanyájának a trónjára, ő maga álruhában fogadja a három szelistryei követasszonyt. Egyszerű udvaroncként így elnyeri a legszebbnek, Gergely Annának a szerelmét, s a továbbiakban, egy erdő mélyén felépített kastélyban, magánemberként, álruhában meg tudja teremteni azt az idilli világot, amelyet uralkodói szerepköre lehetetlenné tesz a számára (erre utal a mű utolsó fejezetének kétértelmű címe: *A király paradicsomkertje*, mely egyszerre jelenti Mátyásnak a privát idilljét, és azt a szépasszony-kertet, melyet Szelistryén a megrémített Dóczy, az odaválósí tót menyecskeké széttelepítésével és Erdély legszebb asszonyainak behozatalával megteremt, de amelyet Mátyás király már sohasem tud megnézni). A Mátyás-féle álruhásdi azonban szerencsétlenül végződik például az *Akli Miklósban* (1903), amikor a szeszélyből egyszerű polgárnak (vadásznak) öltözött Ferenc császár helyett annak egyik alattvalóját, Kovács Mihály ezredest lőtték le, aki után két árva gyermek maradt. *A vén gazemberben* (1904) báró Inokay Mária „öltözteti át” a kasznár unokáját, Borly Lacit lakatosmesterből huszárrá, megsemmisítve az öreg Borly terveit, hogy a fiúból mesterembert nevel. A legbonyolultabb inkognitójáték, az átöltözések egész sorozatával, *A Noszty fiú előtt A beszélő köntösben* zajlik le (1889), amikor az átváltozások, álöltözetek hosszú sora után maga az álruha is hamissá válik: az öreg Lestyák Mihály mesteri hiúságból ugyanolyan köntöst készít, mint a Kecskemét városának birtokában lévő, a török szultántól kapott ajándék, melynek az a varázshatása van, hogy a belehímezett szultáni jelszót meglátva a törökök a köntöst viselő ember minden kívánságát teljesítik. Lestyák mindent pontosan lemásol, csak éppen ez a jelszó marad le a köntösről, s amikor az álruhában ő maga megjelenik a törökök előtt, azok levágott fejjel, lóra kötve küldik vissza a városba.

Szerep és valóság, maszk és idill *A Noszty fiúban* távolodik el véglegesen és többé össze nem illeszthetően egymástól. Igaz, hogy nem annyira végzettszerűen, mint *A fekete városban*, ahol egy egész város öltözik át feketébe a Görgey főispán elleni bosszú rituális szertartására; itt még csak a Mátyás király esetében lehetséges idilli szerelem válik áldozatául egy pusztuló (nemesi) és egy emelkedő (polgári) világ részben megrögzött, részben alakulófélben lévő szokásrendjének és törvényeinek.

A *Noszty fiút* úgy szokás kétpólusú társadalmi regényként emlegetni, hogy az egyik oldalon ott áll a hozományvadász dzsentri réteg (ennek tulajdonságai, mint Barta János írja, sűrítetten, tömörítve jelennek meg Noszty Feri alakjában), amely minden eszközt bevetve igyekszik megszerezni a munkája által meggazdagodott, társadalmi szokásoktól független polgár (Tóth Mihály) vagyonát. Ennek alapján értelmezik a regényt az elavult, önmagát túlélő és az új társadalmi réteg, az erkölcsi romlottság és tisztaság harcának, melynek során, sajátos mikszáthi látásmódban feltárulnak a megyei és politikai élet visszasságai, aktuális párt- és nemzetiségi kérdései stb. Ha azonban a regényt nemcsak kétpólusú, hanem *kétszintes műnek* (is) tekintjük, ahogyan Bécsy Tamás nyomán a középkori misztériumjátékokat (s ennek alapján például a *Csongor és Tündét*), akkor azt figyelhetjük meg, hogy annak az idilli világnak a megakadályozásában, amely a két fiatal, Mari és Noszty Feri szerelméből létrejöhetne, ugyanúgy szerepet játszik a Nosztyak, mint a Tóthok reális társadalmi világa. E kétszintes regényben az egyik szintet tehát a megvalósíthatónak hitt idill, a másik szintet pedig az idill kialakulását megghiúsító gondolkodásmód és szokásrend képviseli. Az előző, az idilli-szентimentális történet a *vígjáték* szabályai és kliséi szerint alakulna, és akkor a történetnek boldog házassággal kellene végződnie, mint azt Mikszáth az Utóhangban le is írja: „Csodálatos, hogy az emberiség ... milyen fiatal még és mennyire tele van naivsággal. Főleg a színpadi művek közönségénél tapasztalható. – Ott ül a nézőtérben s látja a darab legelején, milyen rosszul áll az egymást szerető fiatalok dolga... Pedig csak a színlapra kell vetni egy tekintetet, s ha az áll ott, hogy 'vígjáték', még az angol bank sem olyan biztos, mint a házasság az utolsó jelenetben”. A második szint a regény szintje, amely körülveszi és leépíteni igyekszik a vígjátéktörténetet. A *Noszty fiú* nemcsak társadalmi rétegek és életideálok, hanem ezen belül a *műfajok harca, párbeszéde, egymás elleni és melletti replikáinak sorozata*.

Az egymással ellentétes társadalmi pólusok, a dzsentri és a polgár szembeállítása az utóbbi, reális (regény)szinten történik meg, de e két pólus már közösen, együttesen van ellene a „mikszáthi paradicsom”, a valóságon felül vagy kívül létrehozható (s az eddigi Mikszáth-művekben, még a *Különös házasságban* is megvalósuló) boldogságszigetnek, ahol a világ működő törvényei kikapcsolódnak, érvényüket veszítik.

A regénynek e két szintje a többszörös ruha- s ezzel együtt szerepcsere folytán különül el egymástól. Noszty Ferit csinos huszárhadnagyként ismerjük meg Trencsénben, kissé léha és felelőtlen szerepben, de semmi olyan tulajdonsággal, amely meggátolná abban, hogy idővel egy Stromm ezredeshez hasonló katonatisztnek és úriembernek a karrierjét fussa be. Hogy nem kapja meg Velkovic Rozália kezét, pedig a házasságnak a tulajdonképpen polgári eredetű szülők sincsenek ellene (az öreg Velkovic orvosnak tanult egykor, azután váratlan örökségéből nemességet vásárolt magának, felesége pedig egy pozsonyi kékfestő lánya), annak nemcsak az az oka, hogy Noszty, megsértve a becsület szabályait, aláhamisítja Stromm ezredes nevét a váltóra, hanem az is, hogy Kozsehuba, Velkovic Rozália

másik kérője, egy vendéglőtulajdonos (polgár) kihasználja Noszty szorult helyzetét, s a pénzkölcsön feltételéül kéri tőle a váltóhamisítást. A hamisítás miatt Nosztynak távoznia kell az ezredből, így megtörténik az első alakváltás, az egyenruha helyébe polgári ruhát ölt.

Másodszor akkor öltözik át Noszty, amikor Fitos János nevű vadászként megjelenik a somlyói szőlőben, hogy véghezvigye a furfangos „kutyafejű herceg-nő”, Máli nagynéni tervét, s ismeretlenül Mari közelébe jusson. Csak hogy itt váratlan helyzetbe kerül: nemcsak ő, hanem Mari is álruhában vesz részt az iparos ifjúság szüreti bálján, hogy kipróbálja, vajon mennyire udvarolnak neki, ha nem tudják róla, hogy kinek a lánya. Tóth Mariról a regényben az egyetlen részletes jellemzést, sőt lélekanalízist éppen Máli néni adja, aki nem annyira a lány szendéségét, tisztaságát hangsúlyozza Noszty Ferinek, hanem hiúságát: *„Hiszen éppen az a nagy hiúság, hogy tükrének se hisz, udvarlóinak se hisz, hanem még valami erősebb tanúbizonyságra vágyik.”* A másik vonás, amit Máli néni megállapít Marinál, az a világ rendjébe, társadalmi helyzetébe való belenyugvás képtelensége, hogy *minden-áron idillt és romantikát szeretne ott, ahol vagyona folytán ennek már igen kevés a lehetősége: „A nagy vagyon fogalma ez egyszer kétségtelenül elválaszthatatlan a személyétől, azon nem lehet segíteni.”* Marinak erre a gyöngéjére játszik rá Máli néni a tervével, amikor a szerepcserét, az álruhás játékot ajánlja fel Noszty Ferinek. *(„A báránybőrbe bújt oroszlán levelet végre a báránybőrt. A patikárius-segéd szentimentális szerepéből visszavedlik Noszty Ferenc azzá, ami volt.”)* Az adott tervben nem (vagy nem csak) két társadalmi réteg áll egymással szemben (a Noszty rokonság, sőt maga Feri is, kezdetben az udvarlás és lánykérés szokásos módjára gondolnak – egy kis segítséggel), hanem női hiúság a női furfanggal szemben is. A szobalánynak öltözött Mari hiúsága és álruhája, női és polgári bizonytalansága, a realitásokat tudomásul venni nem akaró idillvágya bizonyos értelemben éppúgy gátló tényezője a házasság létrejöttének, mint Noszty Feri hozományvadászata, vagy legalábbis elősegíti, megkönnyíti a Máli néni-féle terv kibontakozását.

A szüreti jelenet, a két álruhás fiatal megismerkedése annak a szerepnek a lejátászása, hogy mi történne, ha valóban azok volnának, akiknek átöltöztek. A kezdődő szerelem szépsége és tisztasága még a valódi idill lehetőségét is felvillantja egy pillanatra, de ekkor lép be a jelenetbe Noszty előző szerepkörének, huszáréletének egyik alakja, Velkovich Rozália, és visszazökkenti a cselekményt a valóságba.

Noszty Feri és Mari újbóli találkozása Noszty újabb szerepével folytatódik: szolgabíró lesz a voglányi járásban. Noszty ebben az alakjában népszerű, az öregek által is kedvelt fiatal nemes, Mari pedig drága holmikat viselő, szeszélyes, unatkozó gazdag lány. Amikor arra kerül a sor, hogy felfedik egymás előtt kilétüket, a szüreti jelenetre emlékezve visszatér – de megint csak egy pillanatra – a realitásokból kilépő szerelem lehetősége *(„napsugárból, ködből, naiv bohóságokból font kötélletrán lépegettek az égbe. S útközben úgy nekimelegedett a Noszty szíve, hogy a jóság harmatját izzadta ki...”)*. Feri már-már visszalép, amikor eszébe jut, hogy játéka jogos, hiszen Mari is alakoskodik, az ő arcán is ott a maszk, vagyis e játékban egyenrangú fél-

ként vesz részt Nosztyval. Nem férfi-nő kapcsolatként alakul tovább az esemény, hanem maszknak maszk elleni küzdelmeként („szabályos lefolyású párhaj”), melyből az egyént, a személyiséget Noszty kizárhatónak véli.

A lánykérés a somlyói jelenet folytatásaként, természeti környezetben, erdőben, egy rókacsalád játékának figyelése közben zajlik le. Noszty puskával a kezében (vadászként), Mari stílszerűen, a szobalány áruhájában jelenik meg Noszty mellett. A környezet ideiglenesen lelküket, gondolkodásukat, érzéseiket is magához alakítja, s megint kívül kerülnek azon a világon, amely az idill folytatását megakadályozhatná. Fitos János uradalmi vadász megkérte a szobalány Klára kezét, az igent mondott, s az áruhás történet itt, a szerencsés befejezés után véget ér. A maszkok lejátszották a szentimentális regény vagy a vígjáték forgatókönyve szerinti szerepeket, az előírt, boldog szerelemmel a végén, s az elhasznált színházi lomok közé vettek. A jelenet után a második szint, a valóságról szóló riport következik. A rókák megijednek, elbújnak, egy hús áram végigsuhan az erdőn, a farkály telegráfoszlopot kopogtat élelem reményében. *„A kenyérért való küzdelem mindenütt – s a hibás kombináció”* – írja Mikszáth. Nosztynak, amikor Kopereczky a lánykérés lezajlásáról kérdezi, már csak halvány emlékei vannak a jelenetről: *„Tudod, van abban valami nevetséges és ostoba. Az akkori hangulat kell hozzá, a miliő, az erdő csendje, a rókák stb.”*

Noszty egyénisége az eddigi fejleményekig annyiban kétértelmű, hogy – mintha csak üres keret lenne – mindig azzal a szerepkörrel töltődik fel, amelyben éppen fellép. Olyan tükörhőst játszik a regényben, aki az aktuális, a jelenlévő környezetet veri vissza. A pesti társaságban színésznőnek udvarol, a Noszty családban hozományvadász, a szolgabírói szerepben szeretetreméltó fiatalember, az erdei jelenetekben a Mari álmait megvalósítani képesnek látszó szerelmes. A lánykérés utáni időszakban azonban, amikor Tóth Mihály sorra lebontogatja róla addigi szerepeit, egyetlen jellemvonása kerekedik felül, megint csak Máli néni hatására, a valódi vadászszenvedély, s ezáltal válik egyre ellenszenvesebbé. Már csak egyetlen lehetőség marad, a kompromittálás, melybe Mari, az idill folytathatóságának hitében belemegy. Ezt a jelenetet a hiányos öltözék jellemzi. A valódi „levetkőzés”, a jellem lecsupaszítása azonban még csak ezután következik, amikor Tóth Mihály, rideg józanságával, polgári büszkeségével bebizonyítja Marinak Noszty komédiázását. Úgy tűnik, Noszty Feri akkor lesz minden szereptől függetlenül teljesen azonos önmagával, amikor a kudarcba fulladt esküvő kiderültével azt kiáltja oda Tóth Mihálynak: „pékmester”. Pedig ez sem az igazi Noszty Feri, tudjuk a korábbi jelenetekből. Most csak éppen a sértett rokonság jelmezét ölti fel. Ezt a sértést nem Tóth Mihály védi ki: helyette Stromm ezredes válaszol, aki e szavakra kilép a szomszéd szobából. Stromm ezredesnek kevés szerepe volt eddig a regényben. Vele indul a történet, közben, a regény közepe felé megismerjük a másik két mesterfiúval (Tóthéval és Velkovicseval) együtt az ő ifjúkorát is, s újra, a regény bekeretezéséül, a végén lép színre, hogy az általa képviselt becsület és jellem nevében („Nagyon úriember!” – mondta róla az elején az öreg Noszty) semmisítse meg má-

sodszor is Noszty dzsentriszerepét. Noszty Ferit nem a polgári etika szégyeníti meg, hanem a saját osztálya által is tekintélynek elismert katonai („úri”) becsület-eszmény.

A regény legvégén egyedül távozik Noszty Feri a helyszínről, megszönik a családtól is, Tóthéktól is, csinos arcával (a regény során az egyetlen állandó tulajdonsága a megnyerő külseje) és kiüresedett szereplehetőségeivel, mely a jövőben ismét bármivel feltölthető. Noszty Feriben egyetlen jellemvonás, egyetlen érzelem, gondolat, akarat vagy terv sem tart tovább, mint az az adott pillanat és környezet, amelyben ezek létrejöttek. Ő a magyar *tulajdonságok nélküli ember*, alakja azonban a kínálkozó tipológiai párhuzam ellenére sem hasonlítható Musil *Tulajdonságok nélküli emberének* intellektuális, helyzeteiket filozófiai mélységekben és metafizikai síkon átélő hőseihez. Hogy Mikszáthot mégis ugyanazok a kérdések foglalkoztatták, mint majd két évtizeddel később a Monarchia felbomlását érzékelő Musilt, egy pusztuló értékrend szereplőinek önazonossági problémái, az Musilnak egy a nagyregényét megelőző komédiájából látható (*Vinzenz és a fontos emberek barát-nője*, 1923), melynek főhősei, Alpha és Vinzenz hasonló módon képtelenek a tartós emberi kapcsolatokra, és hasonlóan változékony szerepeik irányítják tetteiket, mint Noszty Ferinek. Nosztynak a kapcsolatokra való képtelenségét Mikszáth nemcsak a rideg számítás vagy a pusztuló világ önvédelmi mechanizmusának illusztrációjaként mutatja fel. Noszty Feriben egy orvosi esetre is ráismer, az erkölcsi beszámíthatatlanság (*moral insanity*) kezelésre szoruló tüneteire, melyet a hasonló betegségben szenvedő környezete csak felerősít benne. Amikor a titokban besurranó Noszty, a kompromittálás tervével a fejében megpillantja a szanatóriumi szobában az alvó Marit, kételyek fogják el: „*Bizonytalan kilátások szorongatják, különböző érzések; a megszorult ember cinizmusa, a moral insanity kaotikus zagyvaléka, mely lényének alapját képezte, a nemes ember fölszedett lovagias allűrjei, a szerelmes gyöngédsége, a kéjenc gyönyörszomja mintegy birokra keltek a könnyelmű úrfi lelkében...*” Az ilyen kételyekkel kísért pillanatok azonban csak egy időre zavarják meg azt a játékszenvedélyt, amely az erkölcsi beszámíthatatlanság legszembe-tűnőbb megnyilvánulása, és ez a játékszenvedély akár egy másik szerkezeti elv ki-mutatását is lehetővé teheti a regényben, a körköröséget, ahogyan egy-egy játéknak induló, jelentéktelennek és ártatlannak látszó jelenet egyre nagyobb köröket és egyre komolyabb következményeket maga után vonva végül tragédiába vált át. A házasság megghiúsulása egy ilyen szerkezeti koncepcióban ennek a körkörös, pókhálószerű okozatfonadéknak az utolsó köre, kiindulópontja pedig a regény legelejének első könnyelmű, katonacsínynek tűnő ballépése, a váltóhamisítás, amelyhez aztán társul egy ugyancsak nagyon veszélytelennek látszó másik játék, Mari álöltö-zetben való megjelenése a szüreti bálon.

A két utolsó jelenet, a kompromittálás és a Tóth Mihály-féle leleplezés a reális világ két legkegyetlenebb fellépése az idill ellen. Az egyik az erkölcsi tisztaságát, a másik az érzelmi alapját rombolta le, s miután Mari elutaztatásával a boldogság-sziget lehetőségét így kiiktatták maguk közül, a két ellentétes, s most már ellensé-

ges réteg is összecsap egymással egy látványos karneváli (*A gavallérokhöz* hasonló) jelenetben, az álesküvőre felvonuló sereg megrendezésével, melyet a Nosztyak éppúgy óhajtottak, mint Tóthék (a menetben a legkülönbébb karneváli maszkok és díszletek sorakoznak: a Homlódý-fiúk apródoknak öltöztek, Kopereczkyné régi magyar ruhába, de vannak liliputi hercegek is pónival stb.). Tóth Mihály ugyanis a felesége kedvéért rendezi meg az esküvőt, akinek szerepe (akárcsak Velkovicseké) a parvenü magatartása. Ahogy a Nosztyak egyetlen vágya, hogy „beöltözhessenek” Tóth vagyonába, úgy Tóthné az, hogy a társadalmi rangban, a nemesi életformában végre beazonosíthatóvá váljon. Az egymás szerepei utáni vágy kölcsönös a két rétegnél, mert a teljes identitástudat csak egymás segítségével valósítható meg. A dzsentirréteg számára a pénz hiányzik a hagyományos szerep folytatásához, a polgári réteg számára a szerep hiányzik a meglévő vagyonhoz. (Ennek alapján minősíthetnénk a művet identitásregénynek.)

Két szereplő van a regényben, aki mindebből kiemelkedve egy másfajta identitástudatot alakít ki magában. Az egyik Tóth Mihály, a másik Kopereczky. Megismerkedésükkor kölcsönösen tetszenek is egymásnak. Kopereczky a rousseau-i és herderi természetesség sajátos, kissé időszerűtlen, ezért mikszáthiasan kétértelmű változatát képviseli („az állatok tanítványa”), Tóth Mihály pedig a felvilágosodás- és reformkori humanizmusnak még a századfordulón is csak utópiaként ábrázolható polgáreszményét, amely csak olymódon válhat realitássá, következetes szereppé, ha nem jön létre a fiatalok közti idill. (Az idill éppen fordított módon valósul meg Kopereczky esetében. Malinka, Kopereczkyné egykori szerelme titkárul szegődik a főispán mellé, hogy Vilma közelében lehessen. Mikszáth kritikusi szerkezetbeli hibául rótták fel, hogy a Malinka-történet félbeszakad a regényben. Mikszáth azonban kétszer is visszatér rá, igaz, hogy csak egy-egy utalással. Egy alkalommal csak úgy mellékesen megemlíti Kopereczky, hogy Malinkának milyen arany szíve van, még arra is hajlandó, hogy Kopereczkynével fenn a szobában dominózzon. Másodszor akkor esik szó Malinkáról, amikor az élőkép szervezésénél egy pillanatra elalszik a villany, a sötétben csókok esnek, s Kopereczkyné is fel sikolt. Kopereczky Malinkára gyanakszik, de azután megnyugszik, hogy csak Noszty Feri lehetett. Ha a Malinka-Vilma kapcsolatot az idill megvalósulásának sajátos, kompromisszumos megoldásaként tekintjük, akkor a kétszintes regény szerkezetének megfelelően már nem elvarratlan szálként van jelen a cselekményben.)

Az idillt és az eszményeket a regénynek minden szintjén viszonylagossá teszi Mikszáth. A cselekmény kimenetelének vagy lélektani állapotoknak jelzésére a legkorábbi elbeszéléseitől kezdve felhasználja a természeti képeket, az állat- és növényvilágból vett hasonlatokat. *A Noszty fiú* egy-egy fordulópontján azonban valósággal halmozza ezeket a hasonlatokat, több más, vadász- és rablótörténetre való utalással ötvözve. A somlyói szőlőben például Noszty Feri, miközben vadásznak öltözve Marira vár, egy pók szövi hálóját a Szent Orbán-szobor lámpása körül. Noszty vadászát azonban Mikszáth még csak nem is ezzel a létfenntartás sima természeti törvényszerűségével azonosítja, hanem a felborított természeti rendnek azzal a ké-

pével, ahogyan Noszty ráfújja a szivarfüstöt a pókra, s az azt hiszi, a füst is az ő há-
lójához tartozik, amelyre felmászni akarván, belerohan „egyenesen a semmibe”.
A lánykérésnél lejátszódó rókajelenet is kétértelmű. Az alapjában véve idillnek
szánt történet nemcsak a fiatal rókák játékáról szól, hanem Noszty és Tóth Mari
előtt egy valóságos véres kivégzés játszódik, ahogyan a félénk rókafiak, anyjuk
biztatására nekibátorodván, széttépik a kakast. Ezekhez a természeti képekhez
csatlakozik a mitológiai Jázon történetének felemlítése, aki az aranygyapjúval
együtt a királyleányt, Médeiát is magával viszi, de a leghangsúlyosabb a reformkori
történetek és eszmények felidézése, visszájára fordítása. Ez nemcsak abban nyilván-
ul meg, ahogyan Tóth Marit az ismeretlen vadász Vörösmarty tragikus történe-
tének, a *Szép Ilonkának* az illusztrációjára emlékezteti (1900 körül, a Vörösmarty-
centenárium kapcsán különösen sok szó esett Vörösmarty egyik legnépszerűbb,
legtöbbet szavalt balladájáról), hanem abban is, ahogyan Mikszáth két részre
bontva mondja el Tóth Mihály történetét.

Az első résznek, az ifjúkornak külön fejezetet szentel, melyben a negyvenes
évek hangulatát, polgáreszményét idézi, azokat az éveket, amikor egy-egy kisipa-
ros, akárcsak az öreg Stromm vagy később a fiatal Tóth Mihály abban találta meg
önazonosságának létalapját, hogy munkáját, vagyont a művelődés támogatásán
keresztül egy ideális jövőkép megvalósításának szolgálatába állította (Petőfi első
verseskötete például egy Tóth Gáspár nevű szabómester anyagi támogatásával je-
lent meg 1844-ben). Ilyen környezetben nőtt fel Tóth Mihály, aki még idős korá-
ban is, magányos tanyáján, a pihenőházbeli szobájában Kemény Zsigmondot, Jó-
kait, Petőfit olvasgat. A másik két iparosfiúval, Velkovics Gyurival és Stromm
Adalberttel együtt kezdi ő is iskoláit, s készül az értelmiségi-polgári pályára. A há-
rom fiú azután együtt kerül Pestre, együtt is laknak, s amikor Velkovics Gyuri
szülei is elhalnak, Tóth magára vállalja az orvosnak készülő fiú kiképzését. Ugyan-
azt a mecénási szerepet játsza el, mint névrokona, a Petőfi-kötetet kiadó Tóth
Gáspár. A három fiú útja azonban különvlik. Stromm Adalbert már korábban ki-
lép közülük, függetleníti magát a társadalmi viszonyoktól és katonai pályára lép.
(Az ő életútját nem is említi tovább Mikszáth, így azt sem tudjuk meg, hogy a szá-
badágharc idején, amikor Velkovics például tönkremegy, és Tóth Mihály Ameri-
kából küld neki segítséget, Stromm milyen szerepet játszik.) Velkovics kompro-
misszumos megoldást választ: örökölt pénzen nemességet vásárol magának, be-
illeszkedik felvidéki környezetébe, és megyei tisztséget vállal. Csak Tóth Mihály
marad a „polgári” mesterség mellett, karrierjét azonban nem az előítéletekkel telí-
tett magyar nemesi világban, hanem külföldön, Amerikában futja be, s ezzel kerüli
el Mikszáth azt a kényes feladatot, hogy a vagyonosodó polgárok körüli reform-
kori dilemmákat érintenie kelljen. Az írókat és tudósokat támogató, de nem dús-
gazdag iparos képét ugyanis nemegy művében rajzolta meg például Jókai (legismer-
tebb az *Eppur si muove* c. regénye); a meggazdagodott, mások munkájából élő,
nemesi birtokokat bérlő nagyiparos és *újjgazdag* alakja azonban a reformkori mű-
vekben szinte mindig ellenszenves, vagy legalábbis kétes erkölcsökkel jelenik meg,

egészen a század második feléig, amikor – főként Jókai – a *Fekete gyémántokban*, *A jövő század regényében* és más műveiben megteremti a pénzembereknek a nemességgel szemben az erkölcsös, etikai magaslaton álló ideálját. Ezeknek a hősöknek az alapvonásaiból szerkeszti össze Mikszáth a maga ideális polgárát, a kései, meggazdagodott, hazaköltözött Tóth Mihályt.

A *Noszty fiúnak* sok forrását, előképét, mintáját lehetne felsorolni, az egyik legfontosabb azonban egy reformkorról szóló, 1856-os regénynek (érdekessége, hogy először németül jelent meg 1855-ben), *A régi jó táblabíráknak* a párhuzamos világa. Mikszáth szemmel láthatóan a Jókai-regény meggazdagodott, nemesi kúriát bérló parvenüjének, Krénfynek az ellenképét igyekszik megmintázni az idős Tóth Mihályban. A Jókai-regény arról szól, hogy Krénfy, a maga lelketlen iparával, a szeszgyárával lezüllesztí, végül az éhínség beálltával csaknem kipusztítja a brenóci uradalom környékén élő jobbágyokat. Ebben az ínséges helyzetben a környék nemessége és a táblabírák azok, akik jótékonyaságukkal vagy törvényes intézkedéseikkel enyhíteni igyekeznek a szenvedéseken. Ők a környék orvosai, kenyér-osztogató jótevői, végül a bírósági eljárásban Krénfy vádlói. Tóth Mihály esetében mindennek az ellentéte történik. Szeszgyára ugyanolyan magas, titokzatos kéményű, mint Krénfy szeszgyárának a kéménye, amelyről a felvidéki parasztság azt tartja, hogy boszorkány műve az, ha már a templomtoronynál is magasabb. Tóthnak ugyanolyan vörösfalú épülete van, mint Krénfynek, de ő ebben az épületben szanatóriumot rendez be a gyár mellé, ilymódon ápolva, segítve és etetve a környék betegeit és szegényeit, s mikor a szanatórium orvosa statisztikával bizonyítja neki, hogy a szesztől évente több ember betegszik meg, mint ahány az ispotályban kigyógyul, Tóth azonnal bezárja a gyárat. Krénfy, parvenüként nemességet vásárol magának, s a brenóci kastélyban lakik, Tóth Mihály a kastély melletti kasznárlakot rendezi be magának. A Jókai-regény telepes hollandusa, aki kellő körütekintés nélkül alapítja meg Krénfy rábeszélésére Brenóc mellett Kis-Amszterdamot, már az első évben tönkremegy, mert nem ismeri a földet, amellyel dolgozik. Tóth Mihály Amerikába küldi elemeztetni földjének mintáját, s aszerint termel. A párhuzamokat és ellentéteket sorolhatnánk tovább, az azonban az eddigiekből is szembetűnő, hogy Mikszáth Jókai jótékony táblabíráinak helyébe képzei Tóth Mihályt humanizmusával, találékonyaságával és egyszerűségével.

Mégis, Tóth Mihály kevésbé egyértelmű jellem, mint a régi jó táblabírák. Pontosabban addig egyértelmű, amíg jelleme a táblabírákéval egyezik. A *polgárszerep* ennél kissé ellentmondásosabb. Tóth vagyona két forrásból ered. Nagyobb részét még hazaköltözése után is Amerikából, az ottani vállalataiból kapja, itthon azonban mintha nem tudná megvalósítani, s Mikszáthnak sem lennének elképzelései a *humánus pénzforrás* lehetőségéről. Tóth Mihály, hazatérte után tökéletesen beilleszkedik a vidéki nemesi élet kereteibe, elkártyáztat a szomszéd birtokosokkal, időnként a megyei politikából is kiveszi részét (még ha csak a záptojások összevásárlásával is, amit Kopereczkynek szánt az ellenzék), vagy apró hiányosságokat foltoz be (megmenti pl. a takarékszövetkezetet). Az utolsó nagyjelenetig, amikor

a házasság megakadályozásával ez az egymásba simuló két világ kettéválik, Tóth Mihályra inkább illik a mikszáthi különnc, mint az ideális polgár jelzője. Hogy a regény egyetlen pozitív figurájának szokták tartani, az csak abból ered, hogy viselkedésével, döntésével ellentmond a hagyománynak és erkölcsi szokásoknak. De ahogy a Nosztyak, s főképp Noszty Feri előtt nincs már semmiféle ideális cél vagy jövőkép, úgy Tóth Mihálynak sincsenek – főképp a házasság megghiúsulása után – a jövőre nézve semmiféle tervei, célkitűzései. Miután a házasságról szóló vitákban kiderül, hogy milyen gondolkodásbeli különbségek választják el a környék legszimpatikusabb, általa is leginkább kedvelt nemeseitől, s így kiesik a hazai, megyei környezet kereteiből, lényegében hazátlaná, talajtalaná válik pénzével, humanizmusával és ideáljaival együtt. (Mikszáth hiába ígérte meg közönségének a bon-tóvári történet továbbírását, a regény nem volt folytatható.)

Hogy a társadalmi regény fogalma alatt nem kizárólagosan a dzsentiréteget és a megyei élet visszásságainak leleplezése, riportszerű felmutatása értendő, s hogy Mikszáthnak sem ez volt az egyedüli célja, azt nemcsak Mikszáth korábbi művei (*Az új Zrínyiász, A gavallérok, Két választás Magyarországon* stb.) igazolják, melyekben ugyanezt ugyanilyen szatírával, sőt talán még nagyobb szarkazmussal megteszi, hanem az is, ahogyan a regény két korábbi szövegét a könyvbeli megjelenítés idejére átdolgozza. A *Noszty fiút* az 1908-as kötetkiadás előtt, 1906 októberétől 1907 végéig folytatásokban közölte a *Vasárnapi Újság*, majd 1907–1908-ban a *Képes Folyóirat*, *elbeszélés* műfaji megjelöléssel. A *Vasárnapi Újság*ban az első fejezet a Gyík-szabályozással kapcsolatos visszaélések, tehát a még élesebb bírálat lehetősége felé vitte volna el a regényt. A *Képes Folyóirat*ban, s majd a kötetkiadásban azonban Mikszáth éppen ezeket a részeket hagyta ki a szövegből, teljesen átalakítva a regény koncepcióját.

A korabeli közönség, amely csaknem másfél éven keresztül izgalommal talál-gatta, hogy megkapja-e végül Noszty Feri a Tóth lányt, s sokan nem bírva kíváncsiságukkal, levélben érdeklődtek eziránt a szerkesztőségben, nem is a megyei élet rajzát vette zokon Mikszáthtól, hanem a házasság megghiúsulását. Az olvasók és a kritikusoknak egy része befejezetlennek, lezáratlannak érezte a történetet, amely pedig a fent elemzett, kétszintes (esetleg egy másik elv alapján a körkörös) szerkezet modellje szerint (a regény főhőse, mint láttuk, nem Noszty és Tóth Mari, hanem a meg nem valósult *idill*), tökéletesen megtervezett, szigorúan összefogott kompozíciónak tűnik. Még úgy sem volt elfogadható a történet, hogy néhány évvel korábban, 1901-ben a Délvidéken, Ómoravicán a valóságban is megtörtént egy hasonló lányszöktetési kísérlet. A bácsmegyei főispán unokaöccse vitte magával Bécsbe a gazdag zsidó, Ungár Lajos lányát, s Ungár, miután visszahozatta Piroskát, lakodalmat rendezett, melyen bejelentette, hogy a menyasszony időközben elutazott. (A fiatal Ady volt a kevesek közül az egyik, aki kemény és okos embernek nevezte Ungárt.) Az sem igazolta a közönség előtt Mikszáthot, hogy az 1904-es parlamenti váltás, Tisza István bukása és az addigi ellenzéki pártok hatalomra kerülése után a megyei választások számos (gyakran véres, tragikus) eseményére rá-

ismerhettek a Kopereczky-féle beiktatás leírásában. Mindemellett pedig az egész regényen végighúzódo nemzetiségi kérdés közléről is érintette Mikszáthot, miután 1906-ig, *A Noszty fiú* írásának idejéig ő maga is egy többnemzetiségű megye, Fogaras képviselője. A közönség mindezt elfogadta külső valóságnak, életténynek, ünnepelte is parlamenti írásai miatt Mikszáthot, de regénybeli tényként, Noszty házasságának gátló tényezőjeként nem volt hajlandó respektálni. Mikszáth a regény *Utóhangjában* előbb esztétikai érvekkel magyarázza a közönség által követelt befejezés elmaradását: a regénynek az élethez kell közelednie, a hírlapírói riport felé haladnia, ez az elv pedig ellentmond a műfaji hagyománynak: „*A riporter elmondván az eseményt, épp azon módon, mint aki szötte, maga a Végzet, szelnek ereszti az abban szereplő személyzetet, menjen ki-ki a maga útján, más érdekes vagy nem érdekes, de ezzel többé nem összefüggő események felé...*” Azt azonban maga is érzi, hogy ezek az érvek nem fogják meggyőzni az olvasót, ezért, sajátos mikszáthi eljárásával (*Őn megtanulta a nyilatkat, de még nem a kenőcsöt, amivel az ütött sebet nyomban be kell tapasztani* – tanácsolja egyik fiatal kollégájának egy 1892-es írásában, *A karcolatok történetében*) az *Utóhang* végén megígéri, folytatni fogja hőseinek történetét. Ezúttal mégsem sikerült begyógyítania a szúrást, sem a kritikusok, sem a közönség felé. A kritika, kevés értő kivétellel (mint például Alexander Bernát vagy Csáth Géza) támadta („A kielégítetlenség sohasem végcélja az írónak és lelki vágya az olvasónak.” – írja Andor József az *Élet* 1909. január 17-iki számában), a közönség pedig bojkottálta a művet.

Nem is vált igazán népszerűvé a regény (bár 1912-ben és 1923-ban újra kiadták), egészen addig, amíg 1926-ban Harsányi Zsolt át nem dolgozta színpadra, négyfelvonásos vígjátékká, a közönség ízlése szerint hamisítva meg a cselekményt. Leszavazva a szerzői akaratot és szándékot, lefejtve a történetről a riportszerű elemeket, visszaállította azt a hagyományt, amelynek ellenében Mikszáth a művet megírta. Harsányi nemcsak a cselekményt, hanem a műfajt is korrigálta, amikor víg kedélyű, cigányzenés vidéki nemesurak tárát, anekdoták sorozatát, boldog házassággal végződő szerelmi históriát komponált a regényből, és ráadásul missziót vélte teljesíteni azzal, hogy a regényt olvasó(néző)közönségbe hozta. *A Noszty fiú* a továbbiakban nem a regényt, hanem a vígjátékot jelentette a közönség – de a hivatásos irodalom számára is: Harsányi átdolgozása az akkori akadémia szentesítésével történt, megkapta érte az az évi Vojnits-díjat. Ez a változat járta a diadalútját egészen az 50-es évekig. 1926 szeptembere és decembere között csaknem minden este előadták a Vígsházban (Góth Sándor rendezésében), 1929-ig összesen 171-szer játszották. 1939-ben Harsányi újra átdolgozta a darabot a Nemzeti Színház számára, természetesen hasonló szellemben, mint első alkalommal. Ez a változat, Nagy Adorján rendezésében 1939-ben és 1940-ben 34-szer került színpadra. A két háború előtti film is a Harsányi-féle dramaturgia alapján készült, az egyik 1827–28-ban némafilmként, Bolváry Géza rendezésében; a másodikat Székely István rendezte 1938-ban, Jávor Pállal, Szörényi Évával, Kiss Manyival, Gózon Gyulával stb.

a főbb szerepekben. (Film a regényből később 1960-ban készült, Gertler Viktor rendezésében, Csűrös Karola, Kaló Flórián, Páger Antal, Pécsi Sándor stb. szereplésével.)

A háború után a regény cselekményéhez hűbb (bár, mint a miskolci előadás kritikussai megjegyzik, mégsem eléggé radikálisan demokrata) változat vált népszerűbbé. Karinthy Ferenc és Benedek András először 1950-ben írta át a regényt a Miskolci Nemzeti Színház számára (rendezte Vass Károly), majd 1956-ban a Nemzeti Színház vitte színre újabb átdolgozásukat (Gellért Endre rendezésében). Ez utóbbi változattal elégedettebbek voltak a kritikusok, mint az egyikük kiemeli, az átdolgozók és a rendező érdeme, hogy a műnek inkább a politikai vonatkozásait emelték ki, s nem a szerelmi szálát.

A *Nosztty fiú* külföldi recepciója is az ötvenes években élénkült fel. A *Neuer Pester Journal* már a magyar folyóiratközléssel egyidőben hozta a német fordítást, ezután azonban a regény csak 1949-ben és 1954-ben jelent meg szlovák, 1956-ban lengyel, 1958-ban cseh és ugyanebben az évben bolgár nyelven. (A határon túl háromszor jelent meg magyar nyelven, Pozsonyban 1954-ben, Bukarestben és Újvidéken pedig 1957-ben.)

A regény valódi szövegének recepcióját főként a színpadi átdolgozások befolyásolták, annyira, hogy bár alig van olyan magyar olvasó, aki ne ismerné a Nosztty-históriát, modern, friss interpretációja a regénynek nem létezik. S nemcsak a regénynek, Mikszáthnak sem. A Mikszáth-évfordulóra való készülődés keretében megjelenő újabb tanulmányok bizonyítják a leginkább, hogy a nagyon ismertnek vélt műveket is milyen kevéssé ismerjük, s hogy e művek egyszerű újraolvasása is mennyivel mélyebb, bonyolultabb egyéniségű szerzőt állítanak eléünk, mint a kedélyesen mesélgető, anekdotázó, olykor csipkelődő, szatirikus kedvű, vagy éppen zordonul társadalmat ostromozó Mikszáth-kép.